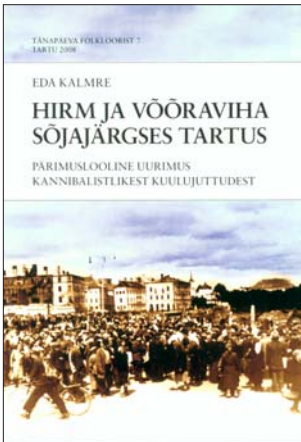

Elu, lugu ja uurimine: meetodilisi vaatepunkte lähiminekust jutustavate lugude uurimises

Eda Kalmre. *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest. Tänapäeva folkloorist 7.* Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus 2007 [2. tr 2008]. 239 lk.

Ene Kõresaar. *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes.* Eesti Rahva Muuseumi sari 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2005. 239 lk.

Rahvusvahelisel jutu-uurijate kongressil Ateenas 2009. aasta juunis pühendas Jyrki Pöysä oma ettekande viimasel neljal aastakümnel folkloristliku jutu-uurimise fookuses olnud tõsielulugude: linnalugude (tänapäeva muistendite) ja elulugude võrdlemisele (Pöysä 2009). Tuleb nõustuda, et mõlemad jutužanrid on seotud lähiminekust jutustamisega ja mõneti omavahel ka põimunud ning et mõlemad valdkonnad on 20. sajandi viimasel veerandil ja tänapäeval üha esiletulevalt teadusringkondades kõneks.

Linnalugude ja elulugude folkloristlik võrdlus võiks olla aktuaalne ka Eesti kontekstis, kui mõelda viimasel ajal ilmunud artiklitele ja monograafiatele samast vallast. Et mõista nende valdkondade seotust ja erisust, võrdlen alljärgnevalt kahte 2000. aastate teisel poolel ilmunud monograafiat: Eda Kalmre *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest* (2007; 2., täiendatud tr 2008) ja Ene Kõresaare *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes* (2005). Keskendun kahele aspektile: mil määral on linnalood ja elulood võrreldavad kui uurimisaines ja kuidas suhestuvad omavahel neis kahes monograafias esitatud uurimisviisid.

Esmalt nimetatud töö kuulub folkloristikasse (mis ilmneb juba pealkirjast ja raamatu sarjastki), teise monograafia autor nii ilmselgelt oma tööd kindla teadusvaldkonna kaudu ei määratle. Autori eriala ja raamatu sarja põhjal võiks seda pidada etnoloogia valdkonda kuuluvaks, kuid sellele vihjeid ei anta. Pealkirjas kasutatav kollektiivse mälu mõiste on samas otseselt tagasiviidav Prantsuse filosoofi ja sotsioloogi Maurice Halbwachsi (1877–1945) töödele ja ühtlasi tema mõistele *mémoire collective*. Süvenemisel selgubki, et Ene Kõresaare käsitusviis lähtub otseselt interdistsiplinaarsest, eriti Kesk-Euroopas aktuaalsest kultuurimälu uurimise suunast (*cultural memory studies*).¹ Interdistsiplinaarsusele viitab ka folklorist Jyrki Pöysä, väites, et vaadeldavale perioodile omane uurimisviis (teaduspilt) on interdistsipli-

172

naarne. Nii võib käesolevalt võrreldavate monograafiatega seoses esitada kolmanda-gi küsimuse: kuidas mõista interdistsiplinaarsust siis, kui autor määratleb oma teadusvaldkonna ja siis, kui ta seda ei tee. Teisisõnu: mil määral saab tänapäeval rääkida valdkonnasisese uurimuse interdistsiplinaarsusest ja vastupidi – interdistsiplinaarse uurimisviisi valdkondlikkusest.

Eda Kalmre ja Ene Kõresaare käsitletav aines on omavahel võrreldav, kuna mõlema uurimuse alustekstid kõnelevad suures osas Teise maailmasõja järgsest ajajärgust Eestis: kuidas kogeti nõukogude võimu tulekut ja sõja mõju ning kuidas sellest tänapäeval räägitakse. Erinevused tulevad aga esile temaatilises ja käsitlustasandi plaanis. Eda Kalmre analüüsib kindla teemaga seotud jutte: Tartu linna vorstivabrikute ja inimliha söömise lugusid, mida žanriliselt määratletakse kuulujuttudeks. Tema analüüsitava tekstide päritolu (arhiiviüleskirjutused, suulised intervjuud, vähemal määral elulood, ajaleheartiklid) on üsna kirju. Sellest johtuv allikakriitiline aspekt tuleb kõneks konkreetsete tekstide analüüsi juures. Vastupidiselt eelöeldule pärinevad Ene Kõresaare uuritavad tekstid ühest ja samast kogust (EKLA f 350: 1980. aastate lõpul, 1990. aastate alguses kirjutatud ja Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis säilitatavad kirjalikud elulood), mistõttu tema pühendab oma monograafias eraldi tähelepanu ka allika kujunemisloole. Üldisest elulugude kogust vaadeldakse monograafias vanema põlve eestlaste autobiograafiaid. Põlvkonna piiri määrab jutustajate koolimineku aeg – need jutustajad jõudsid käia nõukogudeeelses koolis ja omandada vabariigimeelse (alg)hariduse.

Elulood kui tekstid on mõistagi pikemad ja temaatiliselt mitmekesisemad ning määramatud, võrreldes Eda Kalmre analüüsitud linnalugudega. Eda Kalmre käsitlus lähtub teemast, millest tulenevalt ehitatakse uurimus üles nii pärimuslikke kui ka ajaloolisi kontekste luues, Ene Kõresaare fookuses on aga lugude loomise aeg: ta otsib minevikutõlgenduse skeeme nõukogude-järgsetes eluloojutustustes ning analüüsib nende skeemide mäletamispoliitilisi kontekste. Kuna uuritavad eluloojutustused on loodud uurijate üleskutse ajal, siis ühtlasi on esil ka arhiivi (avalikkuse) ja kirjutajate-kaastöötajate üksteisemõistmine sel perioodil. Lugude teemaring jääb Ene Kõresaare käsitluses teisele plaanile, sest tema peaeesmärk on leida nõukogude aja üldisem kujutamisi viisi – lugude ideoloogia.

Eda Kalmre uurimisteemaks on sõja järel levinud kuuldused vorstivabrikutest ja inimliha söömisest. Uurijana ei esita ta küsimust, kas selliseid vorstivabrikuid Tartus reaalselt asutustena tõepoolest eksisteeris, ja kui, siis kus vms, millele vastamine eeldaks nt asutuste eksisteerimist näitava või juhtumite kohtulikku arutelu sisaldava kaasaegse dokumentatsiooni olemasolu – kumbagi ju leitud ei ole. Uurida saab nimelt kuuldusi. Vorstivabrikute teemaline tava-arutelu piirdub poolt- ja vastuväidete-ga: kas oli nii või vastupidi. Eeldusel, et see ei saanud nii olla, lisatakse ehk veel, et see on ainult rahvaluule/folkloor. Selline lahendus folkloristi siiski ei rahulda. Kuuldused kujutavad endast asutuste-reaalsusega võrreldes teist laadi, aga siiski täiesti iseseisvat reaalsust. Eda Kalmre, rõhutades nii oma monograafia pealkirjas kui ka käsitluses jätkuvalt, et tegemist on folkloristliku uurimisega, liigub teemaasetustelt ja küsimustelt (läheldes juttudest) uute ja uute kontekstide avamise suunas, et lõppkokkuvõttes jõuda selleni, millist tegelikkust (tõde) need, sõjajärgse Tartu vorstivabriku kohta fikseeritud lood esitavad. Esmalt antakse loo pärimuskontekst, visandades sõjajärgse vorstivabrikute jutu võimalikud kohalikud eelkäijad ja rahvusvaheli-

sed paralleelid. Ta kirjeldab 19. sajandi Tartu-tekste, milles kõneldakse, kuidas teaduses (meditsiinis) kasutatakse inimeste keha. Sarnaselt hilisema perioodiga on varasematelgi lugudel oma koht ajakirjanduses (neid ei räägita ainult rahva seas). Erinevus seisneb aga ajastustaustas: Eda Kalmre näitab, et inimkeha kasutamise teema aktualiseerub ajalooliselt murrangulistel ja sellega kaasneval vägivaldajajärgul. Kummati assotsieerub see teema tänapäeval kuuldustega elundidoonorlusest kui ohust taas meditsiiniga (nagu 19. sajandi lugudes). Kas siit järeldub, et pöördelistel aegadel tuleb esile pigem majanduslik (toit, seep jms elutarbekaubad), stabiilsetel aegadel aga teadusliku tootmisega (meditsiiniga) seotud aspekt? Eda Kalmre küsib edasi, miks aktualiseerub inimkeha tootmises kasutamise lugu sellisena just sõjajärgses Tartus. Teisisõnu (ja üldisemalt): millised on traditsiooni aktualiseerumise kontekstid? Vastuse loomiseks kasutab ta loo ja traditsiooniomaste motiivide aeg-ruumilise leviku andmete kõrval kohalikke dokumente – kaasaegset ajakirjandust, päevikuid, võimu loodud dokumente,² aga ka ajaloolaste uurimusi. Nende allikate koosvaatlus võimaldab autoril jõuda üha lähemale sotsiaalse tegelikkuse teemale, mis omakorda võimaldab tal teha käike traditsioonide võrdlevale maastikule. Erinevate allikate kooskasutus (kusjuures allikaid ei hinnata headeks ega halbadeks)³ ongi interdistsiplinaarsuse avaldumine valdkonnasiseses uurimises.

Tartu sõjajärgse sotsiaalsete suhete teema vorstivabrikute lugudes haakub Eda Kalmre kontekstikeskse uurimuse kohaselt *oma* ja *võõra* selgepiirilisema eristusega (nii etnilisel, kohalike ja sisserännanute kui ka võõra võimu pealetungi tasandil). Näiteks loo tegelased: kes on neis lugudes ohustatu ja kelles nähakse ohtu; miks oli toidupuuduse teema nii esiletulev – mis osa mängis selles turg, kus ühelt poolt oli üldisele toidupuudusele vaatamata kõike saada, kuid mis teiselt poolt sümboliseeris mineviku (Eesti Vabariigi aja) ja oleviku (Nõukogude aja) konflikti nii võimu kui ka majandamissüsteemi toimimise mõttes. Lugudes ilmnevad sotsiaalsete suhete poliitilised (sh nõukogude rahvus- ja majanduspoliitikast tulenevad) tahud, mis põimuvad argieluliste suhetega (nt linnas olevate pirukaputkade teema; teave, et linnatänavatel kasse ja koeri tõesti ei olnud; kirjeldused jutustajate igapäevastest käikudest, millega sujuvalt haakub siis juba teave vorstivabrikutest). Süvenedes üha enam juttude struktuuri üksikosadesse, toob Eda Kalmre esile üha uusi tahke. Näiteks vorstivabrikute ja kurjuse kehastumist neis lugudes, kus tuleb taas esile traditsiooni ja ajastuspetsiifika sidusus. Ilmnevad sõja- ja näljaaegade lugude tegelaste soolised ja ealised iseärasused. Traditsioonilistes lugudes on ohvriks enamasti lapsed, kurjuse kehastajaks naised. Ent päriselt nii ei realiseeru see teema sõjajärgsetes Tartu lugudes, s.o ajajärgul, mil vägivald naiste kallal oli teatud, kuigi ühiskonnas tabu. Neis lugudes kehastab kurjust mees, ohvriks on nii naised kui ka lapsed.

Jutustajate kaupa loo tänapäevaseid esitusi analüüsides astub Eda Kalmre lähemale eluloo uurijate tööle. Ta käsitleb meenutamise erijooni personaalsel ja impersonaalsel tasandil, kus esimesel juhul annab tooni tolerantsus, teisel aga stereotüüp-sus, suhete skemaatilisus. Inimesed ei jutusta mitte ainult ühe-episoodilist lugu vorstivabrikust, vaid kirjeldavad oma elu teatud ajal, kuhu kuulub ka hetkel käsitletav lugu. Selles ekskursis tulevad esile jutustaja esitatud loo raamistikuga seotud uurimisaspektid: milliseid jutu ülesehitus- ja esitusviisivõtteid jutustaja valdab ja kasutab, sh eesmärgiga olla kuulajale arusaadav. Eda Kalmre eristab terviklikust esitusest ajaloolise (*Tartu tollel ajal*), personaalse (*siis me käisime...*) ja muistendilise või

kuulujutulise perspektiivi (*räägiti, et...*). Vastavalt sellele jaotusele (millisesse raamistikku jutustaja oma loo asetab) võib analüüsida ka tõlgendustasandeid.

Tuleb nõustuda autori seisukohaga, milles ta rõhutab emotsioonide osa meenutamisel. Endel Tulvingu järgi osalevad emotsioonid teabe meeldejätmisel, mistõttu meeldetuletamisel tuleb teave taas lahti pakkida teda ümbritsevatest emotsioonidest, millega koos info mällu talletati (Tulving 1994: 48). Eda Kalmre uurimuse emotsioonidega seotud analüüsiringiks on lugude üldhäälestust kujundavad raamid nagu huumor või kirjeldatava nähtuse mütologiseerimine. Sõjajärgsel ajal kujutasid vorstivabriku-lood vihjeid tegelike ohtude olemasolule jutustamiseaegses keskkonnas. Inimkeha kasutuslugude edasiarendused omandavad reaalse ohu möödumisel aga uusi värvinguid, muutudes näiteks 1960.–70. aastatel aja- ja kohamääramatuteks ajaviitelisteks õuduslugudeks. Üldplaanis näebki Eda Kalmre neis inimsöömisega seotud lugudes kahte jututraditsioonis sisalduvat potentsiaali: sõjajärgses argielus realiseerunud ohutunne; kui see aga taandus, siis tuli esile huumor. Loo potentsiaali realiseerumine (aktualiseerumine konkreetsetes jutustamiskontekstis) seostub seega jutustaja ja tema keskkonna seose eripäraga, mille tingib lugude funktsioon: jutustaja püüd saada jutustamise käigus tõsielu kontrolli alla.

Autor käib koos lugejaga läbi teekonna, kus ta näitab vorstivabrikukuulduste seost tegelikkuse selle osaga, mis kõneleb sotsiaalsetest suhetest. Ta nimetab kõnesoleva motiivi sotsiaalse tõe metafooriks. Teisisõnu on vorstivabrik neis lugudes ennekõike tõsielufakt sotsiaalsete suhete, mitte reaalse asutuse tasandil.

Sarnaselt Eda Kalmrele analüüsib ka Ene Kõresaar nõukogude aja meenutamist tänapäeval. Lähenemisviisid ja -teed on mõlemal autoril aga erinevad. Kui Eda Kalmre lähtub tekstidest ning loob seejärel neile erinevat laadi kontekste, mõtestamaks jutude tähendusi, siis Ene Kõresaar fokuseerib oma vaatluse ajale, mil uuritavad elulood jutustati. Seega ei lähtu ta lugude analüüsis taotlusest luua kontekste omaaegse tõsielu mõistmiseks, vaid küsib, kuidas nende lugude minevikukirjeldused sõltuvad kirjutamisaegast. Töös visandabki ta skeeme, mis iseloomustavad jutustamiseaegseid mineviku kujutamise viise. Ta küsib, miks on vaadeldavas elulookogus esil just sellised kirjeldused (ja ühtlasi teemad), teised aga jäävad varju. Tekste analüüsib ta domineerivat minevikukäsitust (teatud skeeme) esindavate lugude ja nn vastuajalugu pakkuvate lugude kaudu.

Tõik, et vastupidiselt Eda Kalmrele ei kasuta Ene Kõresaar oma käsitluses erinevat tüüpi allikaid, pakub huvi interdistsiplinaarsuse kontekstis. Eda Kalmre folkloristlikus töös avaldus interdistsiplinaarsus uute, folkloristikale tavatute allikate analüüsis, Ene Kõresaare töös ilmneb interdistsiplinaarsus uurimuse teoreetilises raamistikus – küsimused, mida esitatakse üht tüüpi allikale, on kujunenud interdistsiplinaarse uurimisviisi raames. Antud juhul on see seotud avaliku ja privaatse vahelise dialoogiga. Arhiiv kujutab endast teatud silda avaliku (nt kooliõpetuse, teaduslike tõlgenduste, ajakirjanduses kajastatavate häälestuste) ja privaatse vahel (jutustajate individuaalne lugu, mida nad omakorda loovad avalikkusest mõjutatuna ja avalikkusele).

Kõnesolev tõlgendustasand – ideoloogia – on esmapilgul hoomamatu. Räägivad ju inimesed oma elust nii, nagu nad seda läbi on elanud. Elu (nagu minevik) ei muutu, hoolimata jutustamise ajast. Ene Kõresaar lähtub aga arusaamast, et muutuvad valikud, millest jutustatakse. See haakub Endel Tulvingu käsitlusega mälust ja valikutest: jutustamise ajenditest (Tulving 1994: 68). Valikud (sh mida jutustajad eelda-

vad neilt oodatavat jne) on Ene Kõresaare käsitlese kohaselt ideoloogilised. Ideoloogia kui analüüsitavasand koondub kogukondlikust (jutustajate ringi sisesest) üldisemale – avalikule pinnale: kuidas suhestuvad omavahel ametlik ajalookäsitlus, koolis õpitu, kodus räägitu jms neis eluloojutustustes, mis on arhiivi saadetud 1980. aastate lõpul, 1990. aastatel. Ühtlasi keskendub Ene Kõresaar dialoogile avaliku ja privaate vahel, kus esimest esindab uurijate sõnum *ajaloo valgete laikude täitmisest; rahvale mälu tagasi andmisest* ning teist jutustajate sõnum rahvusriigi järjepidevusest ja nõukogudeaegsest katkestusest.

Jutustamise ideoloogiat käsitlev uurimistasand on nähtavam (mõistetavam), kui domineerivad teemad ja käsitlusviisid (skeemid) muutuvad. Näiteks 2000. aastal arhiivi saadetud loos keskendub jutustaja, 1934. aastal sündinud naine (see põlvkond jääb küll Ene Kõresaare käsitlesest välja) murrangutele ajaloos, oma elust kirjutab ta vaid konseptiivselt. 2006. aastal arhiivi saadetud 1939. aastal sündinud naise loos on konseptiivselt aga esitatud ajalugu: “Sõda. Okupatsioon. Arreteerimised. Lahingud sakslaste ja venelaste vahel Eestimaa pinnal. Kommunistide võit. Hukkamised ja massiküüditamised. Sini-must-valge lipp vahetus sirbi ja vasara punalipuga”. Lugu ise keskendub aga isikliku elu sõlmküsimumste lahtiharutamisele.⁴ Võimalik, et ideoloogiatasand tulebki selgemini esile erineval ajajärgul jutustatud lugude võrdleva vaatluse kaudu? Nii või teisiti on Ene Kõresaare otsingutes esil avalikkuse osa privaate esitamisel avalikus teaberuumis. See puudutab nt küsimusi, mida jutustaja on nõus avaldama oma eluloost üldsusele, lähtudes ettepanekute-üleskutsetest ja aimdusest, mida neilt oodatakse, ja kas just nende lugu vastab üldsuse ootustele. (Lugusid mitte üksnes ei jutustata/ ei jäeta jutustamata, vaid neid ka kuulatakse/ ei kuulata.)

Eda Kalmre viitab pidevalt oma uurimuse folkloristlikule taustale, Ene Kõresaar seab aga teadusvaldkonnast ettepoole uurimisviisi, mida ta nimetab mälu-ja eluloo-uurimiseks. Aluste poolest on see seotud sotsioloogia ja filosoofiaga, ent on kujunenud interdistsiplinaarseks. Samas on kõnesoleval mälu-uurimistraditsioonil oma üsna spetsiifiline terminoloogia, mis ei ole väljaspool seda uurimisviisi üheselt äratuntav. Sel põhjusel liigubki Ene Kõresaar oma käsitluses teoreetiliste raamide, eriti mõistete selgitamiselt analüüsitavate tekstide suunas (mitte vastupidi). Nii võib Ene Kõresaare tööd mõista ka kui lähtumist inspiratsioonist, mis on saadud teatud uurimistraditsiooni kuuluvate uurimuste lugemisest, ja mitte uuritavatest originaaltekstidest. Ühtlasi võib sellist käsitlusviisi siis mõista kui teoreetiliste raamide (sh mõistete) kohandumist konkreetse tekstikogumiga. Samas on see ikkagi raamatus esitatud liikumisviis, mis ei pruugi kattuda tegeliku töö järjega. Kui lugeda elulugusid suurel hulgal (mis on kõnesoleva töö üks etappidest, vt Kõresaar 2005: 113), siis tööpoolest tekivad ettekujutused teatud dominantidest (antud juhul nt eluloosündmuste põimimine ajaloo-sündmustega sel määral, et puht isikliku elu teemade esitus jääb tagasihoiuks; eelistatavalt kõneldakse nõukogude repressioonidest teiste ajaperioodide ja võimude ees). Nii on mõneti ootuspärane, et uurija ette kerkis küsimus, kuidas neid dominante esitada ja seletada just nende rõhkude esilolekut. Antud juhul teeb autor seda ideoloogia mõiste kaudu, rakendades mälu-uurimises kasutatavat terminoloogiat.

Ideoloogiat mõtestab Ene Kõresaar tõlgendamisena. Ent miks mitte siis kasutada mõistet “tõlgendus”? Tõlgendus eeldab ennekõike jutustajalt kuuldu mõistmist,

empaatiat. Ideoloogiatasand on aga seotud mõjutuste ja mõjutamistega, sh tahtmatute, teadvustamatutega just selles eelkirjeldatud avaliku ja privaatses dialoogis. Ene Kõresaar teadvustab lõhet, mis võib tekkida jutustaja mõistmise ja ideoloogia väljatoomise vahel: *Uurimuses kohtuvad kaks interpretatsiooni, elulookirjutajate ja minu kui eluloouurija oma (viimane domineerib töö akadeemilistest ambitsioonidest lähtuvalt). Esimene tõlgendus väljendab arusaama elust sotsiaalsetes, ajaloolistes ja kultuurilistes muutustes, teine omakorda arusaama sellest arusaamast* (Kõresaar 2005: 35).

Võib küsida, kus õieti tekib ideoloogiatasand: kas see on jutustaja loos, uurija loos või kusagil vahepeal? Ene Kõresaar ei analüüsi ideoloogia ilmlemist mitte nt lingvistilisest vms väljenduslikust aspektist (mis tooks päevakorda lähtumise tekstist, eeldades teksti täppisanalüüsi), vaid mäluoliitilistest vaatepunktist (mis võimaldab analüüsida konkreetsete testide ja neid mõjutavate diskursuste vahealale jäävaid sõlmkohti). Ene Kõresaare järgi, kui eluloojutustus jaotada kaheks pooluseks: see, mis tegelikult juhtus (sündmused, kogemused) ja diskursiivseks (jutustamisreeglid, sotsiaalsed teated, tekstid jms, mis on samuti omakorda sündmused ja kogemused), saabki eristada eluloost ideoloogiatasandi – see asub diskursiivsuse teljel, olles samal ajal dialoogis selle osaga eluloost, *mis tegelikult juhtus* (Kõresaar 2005: 13–14). See muudabki Ene Kõresaare käsitlustasandi folkloristliku tööga võrreldes tunduvalt jutustaja- ja jutustuse ülesemaks. Uurijate valitud vaatlustasandite erinevus õigustab sama allika kohta käivaid erinevaid uurimusi: need ei dubleeri üksteist, vaid avavad alati erinevaid tähendusi ja seoseid.

1990. aastate jutustajate tõlgendusi Nõukogude ajast Ene Kõresaare monograafias on käsitletud rahvuslikkuse ja katkestuse mõistete kaudu: see on normaalse riigi (rahvusriigi) ja ühiskonna ning inimese elukäigu normaalset kulgu katkestav aeg. Selline uurijaposition võimaldab tal elulugude-aega periodiseerida ja näidata nende lugude jutustamise poliitilist laetust. Eda Kalmre töö pakkus aga teise tahu nõukogude aja meenutamise eripäras: esile tuli traditsiooni järjepidevus ja selle aktualiseerimise ajaloolis-poliitilis-sotsiaalne kontekst. Need seisukohad (katkestus vs traditsioon) ei ole vältimatult üksteisele vastukäivad. Pigem vastupidi: katkestus ja aktualiseerumine on mõlemad vaadeldavad ajakäsituste kontekstis, kus aja kulgu tajutakse (ja esitatakse) aja erinevate kvaliteetide võrdlemise kaudu. Ene Kõresaar kasutab eluloojutustuse ajasuhteid väljendava mõistena eluloosünkretismi mõistet. See hõlmab endas jutustatavaid sündmusi ja jutustamist kui sündmust, aga ka sündmuste ja kogemuste erinevaid tasandeid (individuaalne, ajalooline, sotsiaalne). Küsimus on, milliste ajajärgude ajakvaliteete võib leida teemajutustustes, milliseid elulugudes. Vastus võib peituda mh ka žanrispetsiifikas. Loo üldine raam (*minu elu lugu; minu elu tol perioodil*) ja jutustamisajend (*avalikustada, mis juhtus minu, minu pere, meie rahvaga; mida arvata Tartu sõjajärgsest kuuldukest inimliha söömise ja vorstivabrikute kohta*) hakkavad mõjutama jutustatava sündmuse üksikkohti ja tähendusi. Nii katkestust kui ka traditsiooni järjepidevust uurides teadvustatakse teatud ajajärku kuuluvast sündmusest jutustamise seotust jutustamisajaga.

Võiks ju eeldada, et Eda Kalmre materjal – tekstid vorstivabrikust – on oma loomult täiesti midagi muud (mütologiseeritud impersonaalsed tõsielu seisukohalt usutatamatud lood) kui Ene Kõresaare analüüsitud tekstid (elukäiku kirjeldavad personaalsed lood). Kui aga süüvida uurijate esitatud analüüsi, ilmneb, kuidas vorstivabriku lugudes on olemas tõsielu kujutamise usutatavad tahud, sh personaalsed; ja

vastupidi, kuidas autobiograafilises loos on usutud mineviku jooni, mütologiseeritud mineviku-kujutelmi, stereotüüpseid ettekujutusi ja kirjutamis/kirjeldamisviise. Eda Kalmre töös lähtuti tekstist, selgitades nende ajastusidusust ja toetumist traditsioonile, mis aktualiseerub teatud tingimustel teatud viisil. Nii võib vorstivabriku esmalt uskumatuteks peetavates lugudes ära tunda tänapäevaseid samalaadseid tekste (nt elundidoonorus), mille usutavus ei seisne mitte niivõrd sündinud fakti uskumises, vaid teatud sotsiaalsetele ohtudele tähelepanu osutamises ja viisis, kuidas ühiskonnas vastuvõetaval viisil sellest ohust kõnelda. See on aga ideoloogiatasand, kuhu Eda Kalmre oma analüüsis välja jõudis ja millest Ene Kõresaar oma liikumist tekstide suunas alustas.

Tiiu Jaago

Kommentaariid

¹ Vt lähemalt *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Toim Astrid Erll ja Ansgar Nünning. Berliin & New York: Walter de Gruyter, 2008. Raamat on ilmunud sarjas *Media and Cultural Memory / Medien und kulturelle Erinnerung* nr 8. Raamatus antakse ülevaade mälu-uurimisest sotsioloogilisest, filosoofilisest, poliitilisest, psühholoogilisest, kultuuriajaloolisest, kirjandusteaduslikust ja meedia-uuringute vaatepunktist.

² Teemakohase ja nimelt ainult võimu koostatud dokumentidele tugineva paralleeli Eda Kalmre tööle pakub Hiljar Tammela artikkel “Millest läänlane mõtles ja rääkis 1944–1950. Kommunistliku partei raportid elanikkonna meeleoludest ajaloolikana”, millest nähtub, et vorstivabrikute teema tollases Haapsalu meelsuslugudes puudus (Tammela 2009). Samalaadsetes dokumentides võib see teema aga siiski tähelepanuväärselt esineda: märtsist 1946 pärineb teade, “et Tallinnas olevat avastatud salajane vorstivabrik, kus vorsti valmistamisel kasutatud ka inimliha”, ohvriks on enamasti hulkuvad lapsed, ning “märtsi kuust peale, ei söö keegi nüüd praegu vorsti”. Samas hoiatatakse, et sellesse loosse tuleb suhtuda ettevaatusega, siiski on see aga näide “kuidas praeguse korra juures kõiki hirmutegusid võidakse uskuda ja kuivõrd jutud neist rahva hulgas levivad” (Informatsioon olukorra kohta Eestis 1945–1947. Rootsi Riigiarhiiv. Diverse mindre arkiv, Kartong 3: 4, lk 3–4). Nähtavasti ei olnud Haapsalus maaläheduse tõttu toidupuudus sama päevakorral kui pisut suuremas linnas Tartus, kuid oluline on ka teine aspekt: Eda Kalmre rõhutab, et vorstivabrikute lood olid Teise maailmasõja järel Euroopa linnades seotud varemete olemasoluga. Tartu oli varemetes, Haapsalu mitte.

³ Vrd nt Merilin Kotta (2009: 40) seisukohta: “Mälestuste kui ajalooallika miinuseks on subjektiivsus (faktide valikulisus, unustamine või segiajamine, kirjutamise motiiv, sümpaatiad, emotsioonid ja fantaasia) [--]”. Või Hiljar Tammela (2009: 145) sõnastuses: “[a]ga selline, n-ö kollektiivne mälu ei ole just kõige parem ajalooallikas”.

⁴ Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA f 350: 1120; EKLA f 350, 2006: 93.

Kirjandus

Erl, Astrid & Nünning, Ansgar (toim) 2008. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Media and Cultural Memory / Medien und kulturelle Erinnerung 8. Berliin & New York: Walter de Gruyter.

Kotta, Merilin 2009. Ewald Adam von Ungern-Sternberg Haapsalu linnapea ning Ungru ja Suuremõisa mõisnikuna kaasaegsete nägemuses. *Läänemaa Muuseumi toimetised* 12, lk 38–70.

Pöysä, Jyrki 2009. Life Stories and Urban Legends in the Context of Postmodern Narrativity. *Narratives Across Space and Time: Transmissions and Adaptations*. 15th Congress of the International Society for Folk Narrative Research. Programme and Abstracts. June 21–27, 2009. Athens: Hellenic Folklore Research Centre, Academy of Athens, lk 194–195.

Tammela, Hiljar 2009. Millest läänlane mõtles ja rääkis 1944–1950. Kommunistliku partei raportid elanikkonna meeleoludest ajalooallikana. *Läänemaa Muuseumi toimetised* 12, lk 145–157.

Tulving, Endel 1994. *Mälu*. Tallinn: Kupar.

Soo soomlaste südames ja soolugudes

Kirsi Laurén. *Suo sisulla ja sydämellä*. Suomalaisen suokokemukset ja -kertomukset kulttuurisen luontosuhteen ilmentäjänä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 2006. 243 lk.

Joensuu folkloristi Kirsi Lauréni 2006. aastal ilmunud doktoritöö analüüsib Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluule arhiivile saadetud isiklike soodega seotud kogemusi, mis koguti vastava kirjutamisvõistluse raames 1998. aastal. Võistlusest võttis osa ligikaudu 1000 kirjutajat. Analüüsiks valiti 2237 teksti ja lähianalüüsiks 139, milles käsitletakse sood enne ja nüüd autobiograafilises võtmes.

K. Laurén kasutab materjale käsitledes sotsioloogiast ja antropoloogiast üle võetud põhjendatud analüüsi meetodit (*grounded theory*), mis võimaldab uurijal siseneda analüüsitava materjali nõnda, et uurimistulemustes kajastuvad nii kirjutajate kui ka uurija enese kogemused ja tunded. Autori meelest on meetodi eeliseks asjaolu, et tegemist ei ole etteantud mallidega, mille ümber tulemusi liita, vaid tulemused

sünnivad eelkõige suurt hulka materjale omavahel võrreldes ehk tihedale tekstikorpusse omases *intertekstuaalses* kontekstis.¹

Doktoritööle omaselt on Kirsi Lauréni teoses pööratud palju tähelepanu teoreetilisele lähenemisviisile ja erinevatele mõistetele. Seletuse saavad mõistepaarid autobiograafia ja narratiiv, kogemus ja elamus, meenutused ja nostalgia, aga ka mälu- ja maastik. Mõistete definitsioonidest ja vastavateemalistest arutlustest võiks eriti kasu olla neile uurijatele, kelle huviorbiidis on autobiograafilised narratiivid, mälu, lapsepõlv ja maastikukogemused.

K. Lauréni analüüsitud soojutte lugedes näib, et kirjalikus autobiograafilises kontekstis sulavad elamus ja kogemus üheks, moodustades isikliku ja ainulaadse soojutu (*suotarina*²). Eelkõige kirjutamise kaudu sündiv distants elatu-kogetu ja vähem või rohkem teadvustatult kirjapandud jutu vahel muudab autori teksti autonoomseks diskursuseks (Ong 2002: 77–80; vt ka Lehmann 2007: 67–98), mis hakkab elama iseseisvat elu. Viimane tähendab eelkõige seda, et mis tahes kirjutatud tekstide analüüs sõltub esmaselt tõlgendaja intuitsioonist, kogemustest ja uurimustööle seatud eesmärkidest.

K. Laurén on soomlaste soojutte analüüsidest leidnud ühtekokku 26 teemat, mis nii kogemuse kui ka elamuse tasemel järjekindlalt tekste võrreldes esile kerkivad. Need on mainimisväärsed just võrdlevast aspektist, sest mulle tundub, et ka Eesti inimeste soolugudes (kui neid kogutaks ja analüüsitaks) domineeriksid samad teemad: soos töötamine (maa raadamine, karjatamine, kuivendustööd), päästetööd (soosse vajunud loomade ja inimeste abistamine, ka kustutustööd), marjakorjamine, jahil- ja kalalkäigud, fotograafia, putukate ja taimede korjamine, teadustöö, mängimine, kunsti viljelemine, armastuse jagamine, sünnitamine, suremine, vägivallateod ja jälgede peitmine, orienteerumine, muu sport, soo lähedal elamine, sõda ja sõjaväe harjutused soos, enese varjamine, maastiku muutumine ning soo tähenduse ja maastiku muutmise analüüs. Töö, sõda, enese varjamine, vägivald ja karm elu sooserval on tähtsal kohal eelkõige Soome vanema generatsiooni esindajate lugudes. Sportimine, loodushuviliste väljasõidud ja soo loodusliku stiilia nautimine on iseloomulikud aga nooremate, eriti loodushuviliste soolugudes.

Kirjutatud autobiograafilised tekstid ei sisalda ainult elamusi ja kogemusi, vaid tähtsa osa moodustavad ka fiktiivsed kirjeldused, mis põhinevad inimeste mälu- ja ettekujutusvõimel. Selliste fiktiivsete osade tõlgendamisel hakkab toimima kahepoolne kokkulepe, milles mõlemad osapooled, kirjutaja ja tõlgendaja, usuvad kirjutatu tõepärasusse, kuigi ilmselgelt on tegemist reaalsuse ja autori ettekujutuse põimingutega (Eco 1994: 75). Sellistes põimingutes taaselustuvad (tahtmatult) erinevad mütoloogilised soo-olendid, kes videviku hõlmas laugastest välja hiilivad. Selliste lugude algus on tihti peale lapsepõlves, kus vanemad või vanavanemad erinevate hirmu- ja hoiatusjuttudega lapsi manitsesid, et neid soost eemale hoida. Mõnikord soodustab seesuguste juttude esilekerkimist konkreetne sookontekst, kus näiteks ristimata lapsed ja teised õnnetult hukkasaanud endiselt oma kurvast saatusest märku annavad. Mitte ainult valgus, varjud ja värvid ei mõjuta inimese sooelamusi ja kogemusi, vaid ka kultuuriomane teadmine, et sool on oma hing ja oma tahe, mis vahel võtab ja vahel annab.

Soo ja inimese kultuurisidus vahetõlk on mõnikord pragmaatilis-materiaalne ja mõnikord poeetilis-mütoloogiline. Need inimesed, kes sood raadasid(vad) või turvast

lõikasid(vad) sõltusid(vad) oma tegevusest, sest see tagas(b) igapäevase äraelamise ja toimetuleku. Sookraavide kaevamine ja soode kuivendamine aitas(b) edendada majanduslikult kasuliku metsa- või põllumaa juurdekasvu ning võimaldas(b) soosaartel asuvatele elamistele parema ligipääsu. Nendele kirjutajatele, kelle silmis soo on olnud unistuste, igapäevaelust tagasitõmbumise ja meelerännakute paik, on eelmainitud tegevused loomulikult vastukarva. Soojuttudes tulevadki esile inimeste sügav sisemine nõrdimus ja pettumus, kui selgub, et nende isiklik ja ainukordne marja-, pelgu- ja niisama olemise paik on ka teiste poolt avastatud või kasusaamise nimel koguni hävinud või hävitatud. On märkimisväärne, et maastiku muutumine ei pruugi tähendada soo väljakurnamist majanduslikel eesmärkidel, ka üksnes teiste inimeste juuresolek võib segi lüüa isikliku suhte teatud paigaga.

Raamatut lugedes tekkis mul tunne, et soos sünnivad sellised elamused ja kogemused, millest ei saagi rääkida, vaid peab kirjutama. Soomaastik pakub võimaluse erinevateks enesepeegeldusteks. Soo mütologiseeritud olemuse ehk soo erilise hinguse tõttu on kirjutajad sunnitud jätkuvalt liikuma reaalsuse ja fiktsiooni piirimail, ning sellised jutud ei ole sugugi alati mõeldud ega kohased igapäevaseks jutujätkuks. Lugejaile, kes on huvitatud soost soomlaste südames ja soo(elu)lugudest, on Kirsi Laurén andnud võimaluse praotada ühe paljudele soomlastele väga isikliku ja hinge lähedase maailma ust.

Piret Paal

Kommentaariid

¹ Samamoodi on soome folkloristidest sellist tihedat tekstikorpust oma monograafiates analüüsinud ka Satu Apo (*Viinan voima*, 2000), Ulla-Maija Peltonen (*Muistin paikat*, 2003; *Punakapinan muistot*, 1996), Jyrki Pöysä (*Jätkan synty*, 1997) ja Pauliina Latvala (*Katse menneisyteen*, 2005).

² 'Tarina' mõiste on just nooremate folkloristide ja teiste Soome kultuuriuuriijate töödes muutunud rahvusvahelise termini 'narratiiv' sünonüümiks (*sisäinen tarina, elämäntarina* jne). Folkloristide vanema põlvkonna silmis tähistab 'tarina' siiski eelkõige muistendit, 'narratiivi' korrektseks vasteks peetakse sõna 'kertomus'.

Kirjandus

Eco, Umberto 1994. *Six walks in the fixtional woods*. The Charles Eliot Norton lectures 1993. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press..

Lehmann, Albrecht 2007. *Reden über Erfahrung. Kulturwissenschaftliche Bewusstseinsanalyse des Erzählens*. Berlin: Reimer.

Ong, Walter J. 2002. *Orality and Literacy*. New York: Routledge.

BOOK REVIEW

Life, History and Research: Methodological Views in the Study of Narratives of the Recent Past

Eda Kalmre. *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest.* [Fear and Hatred of the “Other” in Post-War Tartu.] Tänapäeva folkloorist 7. [Contemporary Folklore 7.] Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus 2007 [2nd print 2008]. 239 pp.

Ene Kõresaar. *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes.* [Ideologies of Life: Collective Memory and Autobiographical Meaning-Making of the Past in Estonian Post-Soviet Life Stories.] Eesti Rahva Muuseumi sari 6. [Series of the Estonian National Museum 6.] Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2005. 239 pp.

Folkloristic comparison of town narratives and life stories could also be topical in the Estonian context, bearing in mind the articles and monographs published in this field during recent years. With an aim to understand the mutual connectedness and distinction between these domains, Tiiu Jaago provides a comparative analysis of two monographs published during the second half of the 2000s.

Mires in the Hearts of Finns: Personal Narratives

Kirsi Laurén. *Suo sisulla ja sydämellä. Suomalaisten suokokemukset ja -kertomukset kulttuurisen luontosuhteen ilmentäjänä.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 2006. 243 pp.

Piret Paal presents Kirsi Laurén’s Doctoral thesis, published in 2006. The dissertation by K. Laurén, a folklorist from Joensuu, is an analysis of personal experiences of Finns, associated with mires; the relevant stories were collected during the writing competition conducted by the Finnish Literature Society in 1998.